

Consideracions sobre el creixement urbà de la zona de ponent

Maribel Rosselló i Nicolau¹ (Universitat Politècnica de Catalunya)

Resum

Designem com a zona de ponent la part del teixit urbà de Barcelona delimitada pels carrers Valldonzella, Ferlandina, Montalegre i la muralla. Zona que conté en el seu interior els carrers Joaquim Costa, Lleó, Sant Vicenç, Tigre i Paloma.

Hem escollit aquesta zona perquè es tracta d'un sector que s'urbanitza i s'edifica en un període molt acotat de temps, entre el 1840 i finals dels anys seixanta. La seva anàlisi ens permet aportar elements molt significatius en el procés d'urbanització dels sols que encara queden lliures a la zona del Raval.

A través de l'escrit aportem les diferents vicissituds del procés de creació del barri. S'analitzen els motius que condueixen a la seva configuració final i, en definitiva, es posen les bases per poder valorar l'evolució i la sistematització de la casa de veïns a la zona del Raval.

Consideracions sobre el creixement urbà de la zona de ponent

Podem iniciar l'estudi de l'evolució del barri comprès entre els carrers Valldonzella, Ferlandina, Montalegre i la muralla, a partir del plànol de 1840 de M. Patxot, *Manual del Viajero en Barcelona*.² En aquest es veu una àrea amb molt poques edificacions. Bona part d'aquest sòl són horts, hi ha una gran edificació a la banda del carrer Montalegre que és la Casa de la Caritat i també unes altres edificacions allargades que tenen la façana als carrers Valldonzella i Ferlandina. A la part posterior d'aquestes edificacions hi ha sòl lliure.

Segons hem pogut saber a través del treball de Manel Guàrdia i Bassols i de Albert Garcia Espuche,³ en el plànol en el qual es localitzen les indústries cotoneres de l'any 1841, aquestes edificacions corresponen a indústries de filatures manuals, teixit de cotó

¹ Estudi realitzat dins del projecte de recerca *Habitatge a la Barcelona contemporània*.

² GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 131

³ GARCIA, GUÀRDIA, 1986: Figura 84: Localització de les indústries cotoneres 1841.

pur i prats de blanqueig. Per tant, podem suposar que els terrenys objecte del nostre estudi eren horts i solars vinculats a aquestes indústries tèxtils.⁴

L'origen de la urbanització d'aquest barri, així com els seus promotors, ho coneixem a través del projecte de prolongació del carrer Bonsuccés fins a la muralla, realitzat per l'enginyer militar Josep Massanés l'any 1840, encarregat pels propietaris dels terrenys.

La sol·licitud de prolongació del carrer la fa, en una primera instància, Rafel Sabadell l'any 1838. En aquesta sol·licitud se li afegeixen l'any 1840 Onofre Cardona en un primer moment (28 de maig de 1840) i poc després (2 de juny de 1840) Vicente Genobart i Erasmo Janer de Gònima. Aquests dos últims, juntament amb Rafel Sabadell són els veritables dinamitzadors de tota l'operació.⁵

Aquest projecte, consta d'un plànol molt detallat de les propietats i de la proposta d'obertures de carrer, i d'una memòria explicativa. Tots dos documents són fonamentals per traçar les vicissituds de tota l'operació urbanística.

En el plànol s'especifiquen detalladament cada una de les propietats⁶ i l'abast de l'operació que és inicialment molt més ambiciosa de com s'acaba fent. Es proposa l'enderroc de la nau central de l'església dels Àngels per tal de poder prolongar el carrer del Bonsuccés, d'aquesta manera es crea una trama de carrers regulars vinculats al centre de la ciutat. En la memòria del projecte i en les diferents instàncies a l'Ajuntament que es fan entre 1838 i 1840⁷ fins a aconseguir el permís, s'emfatitzen tots

⁴ L'estudi citat també ens permet afirmar que no es tracta de terrenys conventuals desamortitzats ja que en la relació que es fa dels terrenys religiosos desamortitzats el 1836 no hi figuren aquests. Si que es va desamortitzar el monestir de Valldonzella, però la seva ubicació es per sobre del carrer Valldonzella cap a la muralla. Figura 78, Edificis religiosos desamortitzats el 1836

⁵ L'origen de la urbanització de la zona parteix de la iniciativa privada, en aquest sentit és un exemple del procés que explica Àngels Solà. SOLÀ, Àngels, 1982: p.1029-1053

⁶ Propietats vinculades a edificis fabrils i a altres construccions.

⁷ En la instància presentada el 28 de març de 1840 per reclamar una resposta de l'Ajuntament al projecte iniciat dos anys abans, s'insisteix en termes més polítics i socials:

"[...] Hasta el presente ningún resultado se ha experimentado de la indicada exposición. Y considerando ser otra de las atribuciones de V.E. la deliberación en asuntos de semejante naturaleza, persuadido que la ilustración de V.E. sabrá penetrarse de los incalculables beneficios si particulares como públicos que van a reportarse con tan vasto proyecto, no menos que un admirable embellecimiento en aquellos barrios, desgraciadamente en el día casi inhabitados, no ha podido menos que decidirse en presentar como lo verifica el plano y la explicación del mismo para la insinuada prolongación.

La ocupación de los brazos de los indigentes en todos tiempos es meritoria, útil y ventajosa y mayormente en la época del día tan dolorosa por razón de las circunstancias que afligen al Principado [...]"

aquells aspectes que poden comportar una millora per a la ciutat tant des del punt de vista d'estructura urbana com de problemàtica social.

En la memòria del projecte es diu:

“[...]Se considera es de toda necesidad la habitación formal de este nuevo barrio a fin de que desaparezcan del todo las inmundas e intransitables calles del Peu de la Creu y del hort den Ferlandina y pueda suplirse por estas nuevas el tránsito ahora preciso por la dels Angels y del Hospici que no dejan de ser en perjuicio insoportable a tantas familias que de día y de noche tienen que lanzarse al fango para ir a ganar su sustento. Con otra habitación se verificará la apertura de las nuevas calles de este proyecto, las que podrán empedrarse de cuenta de los propietarios que en ellas construyan, como se esta verificando en la de Maria Cristina. ”

En la sol·licitud, del mateix any 1838, presentada a l'Ajuntament es reforcen els arguments urbans i socials:

“[...]la prolongación de la calle del Buensuceso, por los beneficios que va a reportar así particulares como públicos: particulares por la mucha más estima que tendrán aquellos barrios y por consiguiante mucho más valor del que por el presente tienen, y públicos porque a mas del embellecimiento que con el tránsito se dará a aquella parte de la ciudad ahora inhabitada, se proporciona trabajo a una infinidad de menesterosos que buscan el sustento mendigando por las calles de esta industriosa capital [...]”

Per altra banda, s'exposa que l'operació urbanística suposa per a la ciutat el poder disposar d'un espai urbanitzable equivalent a 500 solars de 30 pams de front i 100 de fons. Pensem que aquestes mides són en aquest moment les estàndards, tot i que no s'apliquen en tots els solars.

“ [...] Para hacerse cargo del aumento de población que resultará de la indicada habitación en los términos que se propone basta saber que el millón y medio de palmos de terreno que ofrece para edificar equivale a quinientos solares de casa de 30 palmos de frente por 100 de fondo [...]”

Aquest projecte és vist de bon grat per l'Ajuntament tot i que triga quasi bé dos anys en concedir el permís, no arriba fins al desembre de 1840. Però és un permís limitat a l'obertura dels carrers. L'Ajuntament dona per acordat que els propietaris dels terrenys puguin obrir carrers en els seus solars al marge de l'enderroc de l'església dels Àngels. A partir d'aquest moment es desvincula la prolongació del carrer Bonsuccés de la urbanització de la zona.

Per a l'enderroc de part de l'església dels Àngels, l'Ajuntament insta, el 8 de desembre de 1840, als propietaris que sol·licitin a la Regencia Provisional del Reino (es fa a través de la Diputació Provincial de Barcelona) per a obtenir el permís per enderrocar part de l'església.

L'any 1842 la *Junta Superior de Venta de Bienes Nacionales* concedeix el permís per a enderrocar l'església en un termini de sis mesos. A començaments de 1843 l'Ajuntament exposa que no pot assumir el cost de l'enderroc de l'església i demana ajut a la *Intendencia de la Provincia*. La documentació conclou en el moment en que ambdues institucions nomenen dos arquitectes per a la valoració econòmica de l'enderroc. Són Josep Vallès per a la *Intendencia de la Provincia* i Josep Mas i Vila per part de l'Ajuntament.

A resultes de tota aquesta documentació podem afirmar que l'origen de la creació d'aquest barri és el projecte de Josep Massanés tot i que s'aplica de manera limitada. No es porta a terme en un element que és fonamental per a la seva comprensió i imbricació amb el centre de la ciutat, la prolongació del carrer Bonsuccés. A més, es desvincula aquesta operació de la urbanització dels carrers que queden darrera de la casa de la Caritat, la qual cosa dona peu a canvis significatius pel que fa al projecte inicial, permet als propietaris modificar el traçat dels carrers, de fet se n'obre un més de transversal, el que actualment és el carrer del Tigre,⁸ i es desplaça el que serà carrer Lleó cap a la inflexió del carrer Ferlandina la qual cosa permet obrir un altre carrer, el dit de Sant Vicenç. En definitiva, estem davant un procés d'urbanització que porta a terme la iniciativa privada, una iniciativa que és inicialment ambiciosa i s'emmarca dins una

⁸ És possible que la situació d'aquest carrer vengui donada per la distància entre el carrer Lleó i el carrer Sant Vicenç. A resultes d'aquesta relació es conforma una illa totalment regular i que, com veurem, s'entomarà com un conjunt residencial.

concepció més àmplia de la ciutat, però què, finalment, és concreta en l'obertura de carrers amb la finalitat de treure el màxim profit del sòl. De fet acaba sent un negoci immobiliari per als grans propietaris que vénen els solars a diferents inversors procedents, majoritàriament, de les classes mitges i menestrals,⁹ tal i com a apunta Àngels Solà¹⁰ en parlar d'operacions semblants al Raval.

D'aquesta manera també s'intensifica l'ocupació del sòl i es modifica el seu ús. En el projecte de Josep Massanés es parla de la possibilitat de fer un barri on es pugui donar cabuda als edificis d'habitatge, a diverses activitats industrials i serveis i, fins i tot, a petits jardins.

La memòria es refereix a l'ús del sòl en aquests termes:

“[...]Las nuevas manzanas propuestas en este proyecto son de la capacidad y extensión que corresponden a la localidad respectiva de este nuevo barrio a fin de que, aún cuando se edifique en todos sus frentes sobre solares regulares de 30 palmos de frente por 100 o más de fondo quede a la espalda espacio suficiente para poder establecerse vapores, fábricas y obradores de toda clase, lavaderos y aún pequeños jardines y diferentes exquisitos adornos de cuyos desahogos y requisitos carecen en perjuicio de la salud publica las más de las manzanas nuevamente levantadas en esta capital por la ambición del aprovechamiento de terreno.”

Amb aquesta finalitat en el projecte de J. Massanés es preveu l'obertura d'uns determinats carrers que permeten la creació d'unes illes de cases prou àmplies com perquè s'hi puguin ubicar els diferents usos esmentats. Finalment, com hem dit, s'obren

⁹ Com hem exposat bona part de les parcel·les són relativament petites de 6 i 7 metres de façana. És a dir, es tracta de solars de proporcions reduïdes que són adquirides, al menys durant els primers anys, per inversors modestos. És significatiu que als expedients ens apareguin molts propietaris que són menestrals, paletes i artesans.

Dels expedients hem pogut extreure que el propietari del carrer del Tigre 6 (1847) és Domingo Jovell, esmentat com “maestro albañil”. Aquest també és el propietari dels edificis del carrer Lleó 18 i 20 (1846). També a pareix com a propietari de l'edifici del carrer Valldonzella 39.

El propietari de la casa del carrer del Tigre 8 és Antoni Cruspinera, se l'esmenta com “albañil”. El del carrer Tigre 2 (1854) és Jaume Campanà presentat com “maestro carpintero”. El propietari del carrer Tigre 4 o 10 (no podem precisar el número ja que no queda prou clar en l'expedient) de l'any 1847, és José Molins, “fabricante de jabón”. L'any 1847 hi ha una sol·licitud de permís d'Esteve Fiol “maestro carpintero”. El propietari del carrer Lleó 7 (1846-1847) és Gabriel Pagés “capitán de barco”. A Valldonzella 35 (1850) el propietari és Agustín Masana “confitero”.

¹⁰ SOLÀ, 1982: p.1029-1053

dos carrers més, la qual cosa modifica notablement les dimensions de les illes. Les illes queden ocupades completament per l'habitatge, desapareixent la possibilitat d'espai posterior. De fet, entre les cases d'habitatges d'una banda i altre de l'illa només hi caben les perceptives andrones. Així ens trobem que les estances de les crugies posteriors dels edificis són fosques i mal ventilades. El resultat d'aquest canvi és que les diferents activitats es poden fer només a les plantes baixes ja que no hi ha la disponibilitat de sòl per fer construccions específiques al darrera de les cases. Més endavant, apuntem on s'ubiquen les úniques construccions que tenen ús no residencial des de bon començament.

La urbanització i obertura dels carrers es fa en dos moments, des d'inicis dels anys quaranta, s'obre el carrer Lleó i els travessers i, a partir de la dècada dels cinquanta i seixanta, s'anirà obrint de manera gradual i discontinua el carrer de Ponent (actualment Joaquim Costa).

Com a conseqüència d'aquest fet, aquest barri s'articula, en un primer moment, entorn del carrer Lleó. Queda connectat només amb la zona central del Raval resultant tot el conjunt perifèric respecte al centre de la ciutat. I més, tenint en compte que per la part de ponent la ciutat està tancada per la muralla. Només quan queda obert tot el carrer de Ponent queda completada la urbanització de la zona, i aquest carrer es converteix en l'eix principal. De fet ja era un carrer fonamental en el plantejament de J. Massanés, és el dit en el plànol via B. En el projecte de Massanés l'articulació de tot el nou barri es fa entorn de la Via A i la Via B. Per això, donades les dificultats d'obrir la Via A, el que serà carrer de Ponent és crucial en l'ordenació de tota la zona.

L'any 1842, Josep Mas i Vila fa el plànol geomètric de la ciutat.¹¹ En aquest encara ens apareix la zona tal i com era dibuixada l'any 1840, amb algunes indústries i solars buits. Es probable, ja que la documentació vinculada al projecte de J. Massanés així ho demostra, que en aquest moment ja s'haguessin iniciat les obres d'urbanització de la zona, al menys d'obertura de carrers.

¹¹ GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 137

El procés d'edificació és molt seguit a l'obertura dels carrers i en pocs anys quasi bé es construeixen tots els solars del carrer Lleó entre Valldonzella i Ferlandina, a més dels dos travessers, sense arribar al carrer de Ponent, ja que aquest no s'obre fins més endavant. Entre 1846 i 1847 s'aixequen bona part dels edificis d'habitatges del carrer Lleó.¹² Al mateix temps es van edificant els solars més propers dels carrers Tigre i Paloma, sense arribar al que serà després el carrer de Ponent, també es construeix cap al carrer Sant Vicenç.¹³

Aquest procés ja queda recollit en el gravat publicat el 1848: *Plano de la ciudad de Barcelona, 1840. Corregido y aumentado en 1848*; Mabon grav. F. Oliva ed.¹⁴

Un document molt significatiu per a mostrar el creixement d'aquesta zona és el plànol aixecat per Miquel Garriga i Roca l'any 1858.¹⁵ Es tracta del quarteró que correspon a aquesta part de la ciutat. A través del document podem veure que amb aquesta data s'han ocupat pràcticament tots els solars de Tigre (sense arribar a l'actual Joaquim Costa), de Lleó, entre Guifré i Valldonzella, i una part considerable del carrer Paloma, però en aquest encara queden molt solars sense edificar.

Pel que fa al procés seguit al carrer de Ponent, el primer tram en obrir-se és el comprés entre el carrer Peu de la Creu i Ferlandina. Podem datar l'obertura d'aquest tram cap a 1850. De fet, tan al quarteró corresponent, com al plànol de 1852 de Manuel Sauri i Josep Matas¹⁶ s'hi reflecteix aquesta primera fase. A inicis de la dècada dels seixanta es s'obre un nou tram entre els carrers Paloma i Valldonzella. És a dir el carrer queda interromput entre els carrers Ferlandina i Paloma i entre Peu de la Creu i Carme. Aquesta situació es pot copsar en el plànol de F. Coello i P. Madoz de 1862.¹⁷

¹² L'any 1846 carrer Lleó números 3,5,7,9,11,13,15,17, 18,20, 8, 10, 12 i 14. L'any 1847 núm. 19, 21 Els números 1B i 1C, tocant a Ferlandina, allà on probablement hi havia petites indústries preexistents, no es construeix fins a 1857 i 1853 respectivament.

¹³ El carrer del Tigre, a partir de les sol·licituds podem constatar que es comença a edificar des del carrer Lleó cap a una banda i altra però sense arribar al dit carrer de Ponent.

L'any 1846 s'edifiquen les cases de Tigre 25 i 25bis; l'any 1847 les de Tigre 6, 8, 9, 16; i l'any 1848 les de Tigre 11, 15

La construcció al carrer Paloma és més lenta, sabem que l'any 1847 s'edifiquen les cases dels núm. 13 b, 15 i 16.

¹⁴ GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 144

¹⁵ Quarterons de Garriga i Roca. Arxiu Històric de la Ciutat.

¹⁶ GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 153

Finalment al *Plano de Barcelona con parte del Ensanche que se está edificando en la actualidad* de 1864-68¹⁸ ja apareix el carrer complet entre el carrer del Carme i el carrer Valldonzella, només manca l'obertura fins a la Ronda.

Aquest desenvolupament d'obertura del carrer de Ponent concorda amb el procés d'edificació, hem pogut localitzar nombroses sol·licituds de permís d'edificació en els primers anys de la dècada dels seixanta. Al tram de carrer entre Ferlandina i Valldonzella, banda Rambles, hi ha 12 sol·licituds entre 1861 i 1864 (7 són de 1861, 2 de 1862, 1 de 1863 i 2 de 1864). A la vorera contrària són entre el 1862 i 1867. Coincidint amb la colmatació del carrer de Ponent també s'acaba d'edificar als solars lliures que restaven del carrer Paloma.

Pel que fa a les edificacions que no són habitatges, en la primera part de la urbanització del barri només hem pogut documentar dues construccions que inicialment no tenen l'ús residencial. La primera és l'edificació entre el carrer Sant Vicenç, Paloma i Ferlandina. En els quarterons de Garriga i Roca de 1858 ja apareix una edificació de característiques diferents als edificis d'habitatges i que ben be pot tenir el caràcter industrial. A partir dels expedients localitzats¹⁹ podem afirmar que, sinó inicialment, aquest és una solar que al 1880 està vinculat a la foneria de Josep Comas.

La segona edificació que no es construeix inicialment com habitatge tot i que així estava previst en la sol·licitud de permís a l'Ajuntament, és la que s'aixeca ocupant mitja illa entre Sant Vicenç, Paloma, Tigre i Lleó (és l'edifici que actualment es coneix com la sala de festes La Paloma). La documentació trobada d'aquesta edificació ens permet parlar d'una operació singular que reforça la idea de barri residencial. La sol·licitud inicial presentada per Eulogio Soler i signada per Josep Fontseré i Domènech és per aixecar tota l'illa en una mateixa operació constructiva. Es planteja com una construcció de conjunt i simètrica que ocupa tota l'illa. No sabem per quina raó només es van aixecar els edificis d'habitatges de mitja illa i a l'altra meitat només es fa construir a nivell de planta baixa, tot i que es va respectar l'organització de façanes i obertures previstes en el projecte inicial.

¹⁷ GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 178

¹⁸ GALERA, ROCA, TARRAGÓ, 1972: plànol 191

En canvi, al carrer Joaquim Costa, als números 42 i 44, pel fet que a aquesta banda del carrer els solars tenen més profunditat, hi hem pogut localitzar alguns edificis industrials a la part posterior de l'edifici. És a dir, s'aixeca un edifici d'habitatges en la banda de façana i a la part posterior hi ha un edifici industrial al qual s'hi accedeix des del carrer per la planta baixa de la casa d'habitatges. Aquest tipus és el que la bibliografia específica es defineix com a casa fàbrica²⁰ i que ja existeix des del XVIII. De fet és el model que proposava J. Massanés en la seva proposta.

Bibliografia

AISA, F.; VIDAL, M. 2006. *El Raval un espai al marge*. Barcelona.

GALERA, M.; ROCA, F.; TARRAGÓ, S. 1972. *Atlas de Barcelona siglos XVI-XX*. Barcelona.

GARCIA ESPUCHE, A.; GUÀRDIA BASSOLS, M. 1986. *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*. Barcelona

SOLÀ PARERA, Àngels. 1982. "Aspectos del crecimiento urbano de Barcelona en 1830-1860" a *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispano: segundo simposio*. Madrid, Universidad Complutense. Madrid, p. 1029-1053

Fonts documentals:

Expedients de les edificacions compreses a la zona. Arxiu Administratiu de Barcelona. *Proyecto para la prolongación de la calle del Buensuceso y abertura de las nuevas calles y plazas que en el mismo se manifiesta*. José Massanés, 1840. Arxiu Administratiu de Barcelona.

¹⁹ Arxiu Administratiu Municipal. En l'expedient 1435 I de l'any 1880 es refereix a la cantonada del carrer Sant Vicenç amb paloma (actualment Paloma 15b) com la foneria de José Comas

²⁰ La idea de casa-fàbrica ja ens apareix en altres estudis del Raval com: AISA, VIDAL, M., 2006: p.